

Theologie als zwijgen over God?

Praktische theologie als duidingswetenschap van de geloofspraxis

R.Ruard Ganzevoort

Verschenen in: Van der Laan, J.H. e.a., *Speuren naar geloof. Studies rond geloofspraxis en pastoraal handelen bij het afscheid van Jaap H. van der Laan als hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen*. Kampen, THUK, 2001, 60-81.

Het is altijd riskant wanneer men kwantiteit als maatstaf voor kwaliteit neemt. Dat geldt zeker bij het afscheid van Jaap van der Laan als hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen. De periode dat hij dit ambt bekleed heeft was korter dan we gewenst hadden, en in zijn op zichzelf niet onaanzienlijke bibliografie (zie achterin deze bundel) vinden we meer publicaties gericht op beroepsbeoefenaren dan gericht op mede-wetenschappers. Toch zou het een misvatting zijn om daaruit te concluderen dat zijn bijdrage aan de wetenschappelijke ontwikkeling van de praktische theologie beperkt is geweest. Naast de vele jaren die hij ook als docent heeft gewerkt denk ik dan vooral aan de inzichten die hij heeft ontwikkeld als het gaat om de geloofspraxis als centraal object van de praktische theologie. In dit artikel wil ik vanuit een diepe verbondenheid met die intentie – en vanuit een warme betrokkenheid op Jaap als persoon – voortborduren op gedachten en inzichten zoals die vooral ook in zijn inaugurele oratie zijn gecondenseerd.

Deze hele bundel tracht zichtbaar te maken hoe de bijdrage van Jaap van der Laan aan het onderzoeksprogramma weliswaar onvoltooid en fragmentarisch mag zijn, maar ook inspirerend en uitnodigend. Om het met woorden van Henning Luther te zeggen: het zijn fragmenten als ‘Ruinen der Zukunft, Baustellen, von denen wir nicht wissen, ob und wie an ihnen weitergebaut wird; wir wissen immer nur, daß der Bau noch nicht vollendet ist.’¹ In zijn oratie heeft Van der Laan de ‘Baustellen der Zukunft’ aangeduid. Mijn doel in dit artikel is de visie op Praktische Theologie, zoals die in de inaugurele rede meeklinkt te extrapoleren en zo verder te bouwen – met eigen middelen en gedachten – in dezelfde richting. Ik neem daarbij de uitdaging op te formuleren hoe de praktische theologie als theologische duidingswetenschap van de geloofspraxis kan functioneren. Daarin

¹ Luther, H., *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart 1992, p. 170.

zal duidelijk worden dat Van der Laan – met alle bescheiden formuleringen en onvoltooide uitwerking – in zijn benadering een radicale stap voorwaarts zet.

DE GELOOFSPRAXIS VOOROP

Van der Laan geeft aan zijn inaugurele als titel mee: ‘Geloofspraxis en pastoraal handelen’.² Bij herhaling spreekt hij dan over de noodzaak binnen de Praktische Theologie een plaats in te ruimen voor de bestudering van de geloofspraxis als ‘op z’n minst gelijkwaardig’ naast ‘pastoraal handelen’. Het lijkt er op dat de woorden ‘gelijkwaardig’ en ‘naast’ enigszins diplomatiek gekozen zijn. Ook al schrijft hij immers niet het gehele veld van de praktische theologie beschreven te hebben, in zijn conclusie stelt hij onverbloemd niet slechts de zelfstandige bestudering van de geloofspraxis te willen bevorderen, maar ook de beroepstheorie van de predikant inhoudelijk te ontwikkelen vanuit de geloofspraxis. Ja, Van der Laan zegt zelfs: ‘*voor*over de praktische theologie *daarnaast* (naast de zelfstandige bestudering van de geloofspraxis; cursiveringen door mij, RRG) ook een theologische handelingswetenschap is ...’³ Zo zijn de rollen omgedraaid en is de geloofspraxis het centrale object van de praktische theologie geworden. De concentratie op het ‘bemiddelend handelen’ (dat niet samenvalt met, maar de facto wel meestal toegespitst wordt op pastoraal handelen), die bij Furet en Heitink het theologische zwaartepunt van de praktische theologie vormt, wijst hij af, ook al doet hij dat met de vriendelijke termen dat hij er zich tot op grote hoogte in kan vinden en slechts aarzelingen heeft bij de exclusiviteit van het handelingswetenschappelijke concept en bij de genoemde concentratie op het bemiddelend handelen.⁴ Twee aarzelingen, waarvan hij zelf duidelijk maakt hoezeer ze samenhangen. In het spoor van Van der Laan verder denkend zal ik deze bescheiden getoonzette radicaliteit aanscherpen. Dat leidt dan niet tot een verbreding van de praktische theologie (geloofspraxis naast pastoraal handelen en duidings- naast handelingswetenschap) maar tot een duidelijker geprofileerde visie op de discipline.

LEKEN-THEOLOGIE

Voor mij is het behulpzaam de vraag in te zetten bij een klassieke en basale opvatting dat theologie ‘spreken over God’ is.⁵ Dat spreken over God is echter niet voorbehouden aan de Schrift of de traditie, noch aan de kerkelijk geautoriseerde ambtsdrager, zelfs niet aan de christelijke gemeente als geheel, en

² Kampen 1994.

³ Idem, p. 24.

⁴ Idem, p. 13. Elders spreekt hij over ‘vraagtekens bij de limitatieve opmerkingen van Furet en Heitink.’ Idem, p. 15.

⁵ De term dient breed te worden opgevat, zodat ook andere expressievormen en ook intrapersoonlijke belevingen en overwegingen worden omvat. Ik kies voor deze (metaforisch opgevatte) term vanwege de etymologische aansluiting bij het woord ‘theologie’. De klassieke aard van deze uitdrukking blijkt bijvoorbeeld uit *Questio 13* van Thomas van Aquino’s *Summa Theologiae*, recent vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien in: Rikhof, H.W.M., *Over God spreken*, Delft 1988.

nog minder aan de wetenschappelijk deskundige theoloog. Elk hiervan heeft een bijdrage aan het spreken over God te leveren, maar in dit palet ontbreekt de geloofspraxis van de 'leek'.⁶ Het palet is enigszins te ordenen met behulp van de indeling van Charles Davis en de aanvulling van J.T.A. Robinson. Davis schetst vier typen theologie met eigen herkomst en belangen: de bisschoppelijke theologie (gericht op het leidinggeven), kloosterlijke theologie (gericht op het mystieke leven), scholastieke theologie (gericht op 'zuivere wetenschap') en seminarietheologie (gericht op de professionele clerus). Robinson voegt de leken-theologie toe, gericht op het engagement van de leek in het leven van de wereld. Firet, aan wie ik een en ander ontleen, ziet dit laatste type vooral als kritiek op de vier andere typen en benadrukt de noodzaak deze 'leken-theologie' te ontwikkelen als bouwsteen voor de praktische theologie.⁷

Dit leken-theologisch perspectief, zoals dat met name door Henning Luther is gepropageerd, noemt Van der Laan een fundamenteel 'veld' van de geloofspraxis.⁸ Luther constateert dat de officiële, kerkelijk geïnstitutionaliseerde religie (en de theologische doordenking en verdediging daarvan) enerzijds en de veelkleurige 'Deutungspraxis' van de subjectieve vroomheid anderzijds van elkaar gescheiden zijn geraakt.⁹ Hij stelt dat daarmee de taak van de praktische theologie is veranderd. Uitgangspunt moet zijn dat 'die einzelnen Subjekte nicht (nur) Empfänger theologischer Lehre sind, sondern selbständige und kreative Produzenten religiösen Denkens. [...] Wenn Theologie Reflexion des Glaubens ist, dann produziert jeder, der über Religion und Glauben nachdenkt, so etwas wie Theologie.'¹⁰ In aansluiting aan Schleiermacher noteert Luther dan dat de wetenschappelijke theologie voor het geloof van de individuele subjecten niet nodig is. 'Nötig wird sie aber, um die durch die Individualisierung der Religion bedingte Pluralisierung kommunikativ fruchtbar machen zu können, d.h. zu verhindern, daß zwischen den vielfältig subjektiven Zugängen zur Religion keine Verständigung mehr möglich ist.'¹¹ De taak van de praktisch theoloog is niet daarbij de consensus te formuleren of een inhoud vast te stellen, maar de voorwaarden te verhelderen waaronder de subjecten tot verstaan van elkaar kunnen komen.

⁶ Zie bijvoorbeeld Ganzevoort, R.R., 'De pastor(ant) als theoloog', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 100/3, 2000, 114-123.

⁷ Firet, J., 'De plaats van de praktische theologie in de nieuw structuren van de theologische wetenschap', *Rondom het Woord* 12(3), 1970, p. 333-337.

⁸ Het is de vraag of Van der Laan's term 'veld' hier gelukkig is. Ook de andere velden zijn conceptueel moeilijk te ordenen, maar hier lijkt het meer te gaan om een benaderingswijze die het primaat geeft aan de zogenaamde leken, dan om een aspect of veld van het object van de praktische theologie. Opvallend genoeg baseert Van der Laan zich trouwens op Luther's *Religion, Subjekt, Erziehung*. München 1984, en niet op het recenter en invloedrijker *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart 1992. Materieel leidt dat niet tot andere conclusies.

⁹ Vergelijk de herinterpretaties van Tieleman met als motief het geloof en de theologie niet met de kerkelijke godsdienst in de marge van de cultuur terecht te laten komen. Tieleman, D., *Leven met verbeelding*. Kampen, 2000, p. 192.

¹⁰ Luther, a.w. 1992, p. 13.

¹¹ Ibidem.

Van der Laan onderscheidt drie motieven in Luther's pleidooi. In de eerste plaats wordt zo voorkomen 'dat mensen louter als adres of object van het bemiddelend handelen worden gezien.'¹² In de tweede plaats worden 'levenspraxis, levenscyclus en levensgeschiedenis tot het zelfstandige thema van de praktische theologie gerekend.'¹³ In de derde plaats wordt zo de aandacht van de praktische theologie niet slechts gericht op de handelingsdimensie, maar evenzeer op 'de zindimensie, die in het doorleven en het duiden tot uitdrukking komt.'¹⁴ Volgens Van der Laan is dit veld (of perspectief) de 'kern van waar het in geloofspraxis om gaat. Het is tegelijk het veld dat de andere genoemde velden van geloofspraxis hun eigenlijke theologische diepte geeft.'¹⁵ Op dit punt kom ik terug bij de vraag hoe de praktische theologie met de geloofspraxis dient te rekenen, maar eerst volg ik Van der Laan nog een moment in het aanduiden hoe de geloofspraxis geconceptualiseerd kan worden.

GELOOFSPRAXIS

In zijn inaugurele geeft Van der Laan een initiële verkenning van verschillende aspecten of dimensies van de geloofspraxis met de bedoeling tot een omschrijving te komen. Ook al komt het niet tot een strikte definitie, er zijn wel twee omschrijvingen te vinden. Meer algemeen spreekt hij van de 'veelsoortige godsdienstige leefwereld van de zogenaamde leken';¹⁶ meer precies van 'a) de wijze waarop mensen in hun leven gestalte geven aan het geloof; b) de wijze waarop mensen in hun leven omgaan met existentiële ervaringen en daaraan de vraag naar God verbinden; c) de wijze waarop het omgaan met existentiële ervaringen vorm krijgt in die gestalten.'¹⁷ Met deze formuleringen integreert hij vijf eerder door hem beschreven 'velden', die echter conceptueel niet geheel duidelijk worden onderscheiden. Achtereenvolgens verstaat hij onder geloofspraxis het religieuze handelen en leven (de geloofsuitingen) van individuen en groepen, het religieus-communicatief handelen (het geloofsgetuigenis) en de intra-persoonlijke religieuze communicatie: 'die psychische of geestelijke processen, die betrekking hebben op het - mee in relatie tot het christelijk geloof - omgaan met existentiële ervaringen.' Ook rekent Van der Laan met het veld van de individuele en collectieve godsdienstigheid (opgevat als een momentopname als resultaat van het bemiddelend handelen) tot het object van de praktische theologie. De geloofspraxis van zogenaamde leken tenslotte hoort voor hem tot het materiële of eigen object van de praktische theologie.

Uitgaande van de omschrijving van theologie als spreken over God (in alle breedte opgevat), is in een leken theologisch perspectief als bij Luther de geloofspraxis bij uitstek te zien als een plaats waar theologie geconstrueerd wordt.

¹² Van der Laan, a.w. 1994, p. 19.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Idem, p. 20.

¹⁵ Idem, p. 21.

¹⁶ Idem, p. 24.

¹⁷ Idem, p. 23.

Dat gebeurt lang niet altijd verbaal of intellectueel, laat staan systematisch of in klassiek-theologisch herkenbare termen. De formuleringen van Van der Laan (gestalte geven, omgaan met existentiële ervaringen, verbinden met de vraag naar God, zindimensie) ontsluiten al een breder veld van 'spreken over God'. Voor een doordenking van dit spreken over God (en de theologische en epistemologische implicaties daarvan) zet ik in bij het adagium dat mensen altijd proberen betekenisvol te leven, dat wil zeggen: betekenis verlenen aan hun werkelijkheid. In termen van een narratieve theorie: mensen vertellen aan zichzelf en anderen verhalen waarin ze proberen hun leven te verstaan in een zinsamenhang. Dat vertellen is - impliciet of expliciet - altijd verbonden met de significante anderen die het publiek van het verhaal vormen. Deze zingeving valt nog niet automatisch samen met geloof. Ik laat vooralsnog in het midden of dat slechts een kwestie van vocabulaire is - 'God' als term voor wat anderen anders benoemen. Ik ga ervan uit dat de betekenis van termen altijd afhangt van de interactie tussen een verteller en zijn of haar publiek. Met die interactie hebben we ook als theologisch onderzoeker te maken.

TUSSEN GOD EN MENSEN

Hoe ook geformuleerd, (praktisch) theologen houden zich bezig met vragen rond het 'gebeuren tussen God en mensen'.¹⁸ Daarbij gaat het niet slechts om het spreken *over* God (of god of 'God'), maar evenzeer om het spreken *tot* God en het aangesproken zijn *door* God. Ik kom nog te spreken over de vraag of en in hoeverre het spreken en handelen van God zelf object van de theologie kan zijn dan wel juist bepalend is voor het theologisch karakter.¹⁹ Voor een omschrijving van de geloofspraxis is van belang dat voor mensen (individueel en in gemeenschapsverband) het spreken over God ingebed is in een relationeel verband waarin het aangesproken zijn even wezenlijk is als het spreken. Dat betekent dat ook in de omschrijving van 'geloof' dit aangesproken zijn (en daarmee de transcenderende oorsprong) moet worden verdisconteerd. Het gelovige van onze verhalen ligt er in dat we niet opgesloten blijven in onze eigen verhalen, zelfs niet in de spirituele binnenkant daarvan. Het valt niet samen met ons verlangen. Geloof is een antwoord van mensen die aangesproken, uitgenodigd, aangespoord worden om te zien dat de werkelijkheid anders zou kunnen zijn.²⁰ Dat zet ons in beweging in een heilige onrust waar de stem van ons verlangen en de stem die op ons toekomt elkaar willen ontmoeten. Binnen het christelijk geloof hebben we die stem die op ons toekomt stem van God of openbaring leren noemen, herkend in Jezus die in woord en daad steeds liet zien dat het anders zou kunnen zijn.

¹⁸ Idem, p. 9 met verwijzing naar Firet, a.w., p. 329.

¹⁹ Immink, F.G., 'Praktische theologie.' In: Asselt, W.J. van e.a. (red.) *Wat is theologie? Oriëntatie op een discipline*. Zoetermeer 2001, p. 131.

²⁰ Streib, H. 'The Religious Educator as Story-Teller. Suggestions from Paul Ricoeur's Work.' *Religious Education* 93, 1998, p. 314-331. Vgl. Ricoeur, P., *Figuring the sacred*. Minneapolis 1995.

Zo is er sprake van een voortdurende dubbelbeweging in het gebeuren tussen God en mens. Enerzijds zijn er de menselijke handelingen en expressies die niet slechts over God gaan, maar ook op God gericht zijn. Daarbij is onder meer te denken aan het (religieuze) verlangen, symbolen, gebeden en rituelen. Anderzijds is er de perceptie van wat op ons toekomt en herkend wordt als van Godswege. Daar hebben we te maken met ervaringen van openbaring (disclosure-momenten). Dat kan plaatsvinden bij bijzondere gelegenheden van religieuze ervaringen, maar evenzeer valt hier te denken aan de langs de weg van de traditie vernomen normatieve overtuigingen en ethische gedragslijnen. Voor de mens om wie het in de geloofspraxis gaat kunnen dergelijke overgedragen en voorgegeven inzichten met een dusdanige autoriteit geladen zijn dat ze gelden als van Godswege en daarmee vragen om gelovige acceptatie.

Immink beschrijft deze dubbele beweging met de woorden: ‘Geloven is dus zowel een daad van de mens als een daad van God.’²¹ Hij citeert met instemming Firet die de nadruk legde op de praxis van God, zijn handelen in verleden, heden en toekomst, en meent dat met het opkomen van een (vooral Habermassiaans) handelingswetenschappelijk perspectief dit handelen van God en daarmee het theologisch karakter uit het gezicht verdwijnt.²² Het is de vraag of Immink hier terecht een tegenstelling construeert. Bij Heitink, die zich sterk op Firet oriënteert en tegelijk een duidelijk handelingswetenschappelijk concept van praktische theologie neerzet, dient het begrip bemiddeling of intermediair om te benadrukken dat het gaat om het handelen Gods door de dienst van mensen.²³

ZWIJGEN OVER GOD

In vergelijking echter met zowel de bijdragen van Immink als van Firet en Heitink is in de inaugurele van Van der Laan een opvallende omissie op te merken. Hij stemt wel in met formuleringen van Heitink en Firet als het gaat om het gebeuren of de relatie tussen God en mens, omdat zijn bezwaar zich richt tegen het ontbreken van het leken-theoretisch perspectief in die formulering en niet tegen de formulering zelf. Bij Firet benadrukt Van der Laan het inzicht dat ‘in het begrip van het woord van God, als dynamische werkelijkheid, de spanningsverhouding tot de aangesproken en reagerende mens geïmpliceerd is,’²⁴ waarna hij theologisch onderstreept dat het woord Gods niet los van mensen verkrijgbaar is. Bij de samenvatting van Firet’s en Heitink’s praktisch-theologische benadering heeft Van der Laan het echter niet meer over het handelen van God, maar over een ‘in theologische termen’ beschrijven van de praxis.²⁵ In het vervolg van zijn bespreking van de geloofspraxis gaat het dan wel over het ‘gesprek met God’ of

²¹ Immink, a.w., p. 131.

²² Ibidem, onder verwijzing naar Firet, J., *Spreeken als een leerling. Praktisch-theologische opstellen*. Kampen 1987, p.

29. Bij Firet is de uitdrukking ‘het komen van God tot de mens in zijn wereld’ kern van het theologische perspectief. Zie oa Firet, a.w. 1970; Van der Laan, a.w. 1994, p. 6-9.

²³ Heitink, G., *Praktische theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen 1993, p. 19.

²⁴ Van der Laan, a.w. 1994, p. 8.

²⁵ Idem, p. 13.

de 'vraag hoe God verbonden kan worden met ...' ²⁶ Het handelen van God zelf komt bij Van der Laan slechts eenmaal en indirect ter sprake: 'Theologisch gesproken kunnen wij zeggen, dat wij in de godsdienstigheid in haar vijf dimensies sporen van Gods handelen aan en in het leven van mensen aantreffen.' ²⁷ De geloofspraxis die in de praktische theologie aan de orde is wordt niet beschreven in termen van Gods handelen; hoogstens kan bij een theologische interpretatie van 'sporen' gesproken worden.

Ook in andere publicaties is Van der Laan zuinig geweest met het te expliciet spreken over God. In een uitvoerig overzicht van visies op het begrip 'praxis' in de praktische theologie spreekt hij slechts tweemaal over 'Gods heil voor mens en wereld' als zaak van de theologie en als legitimatie voor een theologische bezinning op een zo ruim mogelijke context. ²⁸ Zijn proefschrift geeft feitelijk weinig duidelijkheid over zijn stellingname op dit punt, al is zijn keuze voor de homiletische theorie van Ernst Lange en zijn terughoudendheid opmerkelijk te noemen. ²⁹ In zijn bijdrage aan het verslag over kerkelijke presentie in een oude stadswijk benadrukt hij de noodzaak van een theologische interpretatie, die hij duidt als 'een *nieuwe* theologische articulatie van Gods heil voor mens en wereld.' ³⁰ In een reflectie op preken en leesroosters gaat het van der Laan om 'serius nemen wat mensen gehoord hebben' in een tekst. ³¹ Tot slot mag ik wellicht kort iets aanhalen uit discussies binnen de onderzoeksgroep waar we, met het oog op de vraag naar de aard van praktische theologie, in en uitgepraat hebben naar aanleiding van de door Van der Laan voorstelde zin 'het komt voor dat mensen in contact met een pastor iets ervaren van de nabijheid van God.' ³² De nadruk in dergelijke gesprekken lag op de ervaring (of beter: gecommuniceerde ervaring) van mensen ('leken') die aan die ervaring een bepaalde kwaliteit toekennen: 'iets van de nabijheid van God'. Van der Laan typeerde daarbij de gedachte dat het de taak van de pastor of predicator zou zijn om mensen deze nabijheid of het actuele spreken van God te doen ervaren als *hybris*, al zei hij daarbij dat het wel de taak is zó te communiceren dat mensen hun ervaringen eventueel en desgewenst kunnen benoemen in termen van nabijheid of spreken van God. Uiteraard zijn dit slechts enkele voorbeelden van zijn publicaties, maar er rijst een consistent beeld op van grote terughoudendheid in het doen van uitspraken over Gods wezen of handelen. Ook op dat punt is het begrip 'geloofspraxis' bij Van der Laan een

²⁶ Idem, p. 17,21,23.

²⁷ Idem, p. 18.

²⁸ Van der Laan, J.H., 'De praxis van de praktische theologie.' In: Heitink, G. e.a. (red.) *Voortgang. Een bundel theologische opstellen ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken te Kampen*. Kampen 1979, p. 161,176.

²⁹ Laan, J.H. van der, *Ernst Lange en de prediking*. Kampen 1989.

³⁰ Laan, J.H. van der, 'Evaluatie met het oog op praktisch-theologische theorie-vorming.' In: Schippers, K.A. e.a., *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk*. Kampen 1990, p. 279. Een handelingswetenschappelijk accent is hier wel waar te nemen als hij spreekt van 'optimaliseren van handelen in de dienst van het evangelie' (ibidem).

³¹ Laan, J.H. van der, 'Preken: serius nemen wat mensen gehoord hebben.' *Praktische Theologie* 22(4), 1995, 532-540.

³² In verband met het tastende en precaire karakter van deze gesprekken gaat het om niet publiceerbare stukken, waaruit ik slechts één illustratieve passage opneem in de lijn van wat hierboven vermeld is.

essentieel (en wellicht existentieel) concentratiepunt op mensen. Het contrasteert niet slechts met theologische theorieën die de ambtsdrager of de kerk centraal stellen, maar ook met theologieën die uitspraken over God zelf willen doen. Van der Laan wil een theologische theorievorming die haar uitgangspunt vindt in de geloofspraxis.

Wellicht kan men het ook zo formuleren: de praktische theologie bestudeert en bereflecteert de concrete werkelijkheid van mensen en gemeenschappen op zoek naar zingeving, spiritualiteit en geloof. Daarbij wordt de aandacht onmiddellijk ook gericht op God, in die zin dat praktisch theologen geïnteresseerd zijn in hoe mensen zich aangesproken weten door God en daarop antwoorden. Zo wordt de dubbelbeweging tussen God en mens verdisconteerd, zonder dat de theoloog zich waagt aan speculaties over het spreken of handelen van God zelf.

PRAKTISCHE THEOLOGIE

Theologie is 'spreken over God'. In de voorafgaande bladzijden is dat uitgewerkt voor de geloofspraxis als 'leken'-theologie. Hoe zit dat nu met de wetenschappelijke theologie die volgens Luther tot taak heeft de communicatie tussen religieuze subjecten te verhelderen of te faciliteren? Op die vraag ga ik in de nu volgende paragraaf in. Uitgaande van de basisformule (theologie als spreken over God) valt de academische theologie bijvoorbeeld te beschrijven met Becking's woorden als 'de wetenschap die het spreken over God analyseert in de (wan)hoop of in de (on)zekerheid dat dit spreken op een werkelijkheid voorbij de onze slaat.'³³ Met de laatste helft van de zin drukt Becking uit dat het niet alleen om de expressie van mensen gaat, maar ook om de vraag 'of dat spreken over God adequaat te noemen is.' Hij meent (enigszins simplistisch) dat bij een kerkelijk gestuurde simplex ordo 'gezegd [kan] worden dat er een geopenbaard criterium is', en zoekt voor het 'open veld' van de duplex ordo zijn criteria in het rekening houden met de traditie, overeenkomst met de bronnen, interne consistentie en juistheid ('niet vals') in menselijke en maatschappelijke situaties. In deze laatste helft van de zin zit echter ook een dubbelheid, omdat het niet meer enkel gaat om het bestuderen van het spreken over God, maar ook om een zelf spreken over God.

Adriaanse, Krop & Leertouwer maken onderscheid tussen klassieke theologie en 'theologie als godsdienstwetenschap'.³⁴ Volgens hen wordt de eerste gedefinieerd door de vooronderstelling dat theologie gaat over God (of goden), terwijl de tweede dit vermijdt. Klassieke theologie, aldus deze auteurs, kan niet voldoen aan de eisen die het wetenschappelijk discours stelt: precisie, consistentie, empirische verificatie en algemeen aanvaarde vooronderstellingen.³⁵ Daarom prefereren zij

³³ Becking, B., 'Sprekend (over) God. Een inleiding op de vraag wat theologie is.' In: Asselt, W.J. van e.a. (red.) *Wat is theologie? Oriëntatie op een discipline*. Zoetermeer 2001, p. 21.

³⁴ Adriaanse, H.J., Krop, H.A. & Leertouwer, L., *Het verschijnsel theologie. Over de wetenschappelijke status van de theologie*. Meppel 1987, p. 57-63.

³⁵ In zijn inaugurele spreekt Adriaanse kort en scherp over de eis van radicale openbaarheid die aan wetenschappelijke theologie gesteld moet worden, waarbij de speelruimte voor 'de theoloog die godgeleerde

theologie als godsdienstwetenschap, te verstaan als een cultuurwetenschap die religie onderzoekt als het geheel van expressies van een menselijke gerichtheid op God. 'Het gaat niet meer om God zelf, maar om mensen die het om God te doen is. Of ze daarbij dwalen dan wel in de waarheid wandelen, blijft bij deze opvatting in het midden.'³⁶ Hoewel deze benadering openingen biedt voor een bestudering van de geloofspraxis, voor een theologische interpretatie lijkt ze wat mager. Dat heeft er allereerst mee te maken dat de dubbelbeweging waarin ook Gods spreken en handelen mensen overkomt moeilijk in het vizier komt. Vervolgens wordt in dit concept de vraag naar normativiteit (en dus juistheid) terzijde geschoven. Tenslotte ligt er een lastige beperking als het fundamentele criterium voor wetenschappelijke theologie gezocht wordt in rationaliteit, verstaan als 'een kwaliteit van menselijk handelen, die daarin bestaat dat uit alternatieven die handeling gekozen wordt waarvoor de actor goede redenen heeft en deze aan anderen wil geven.'³⁷ In het verlengde van Habermas hanteren zij een breed en fundamenteel communicatief rationaliteitsbegrip, maar dat wordt vervolgens versmald tot vrij scherpe criteria voor empirisch te verifiëren theorieën.

EERSTE EN TWEDE ORDE SPREKEN

Het lijkt zinniger om allereerst te onderscheiden tussen twee niveaus van spreken. Om te beginnen (niet slechts pragmatisch, maar ook principieel) is er het 'spreken van de eerste orde'. Dit is het spreken over God dat door de theoloog bestudeerd wordt. Afhankelijk van de theologische discipline kan dat spreken in verschillende bronnen gevonden worden. De exegeet vindt het spreken van de eerste orde in de Schrift, de praktisch-theoloog in de geloofspraxis van mensen en gemeenschappen. De interactie tussen de verschillende disciplines kan bijdragen aan de eenheid van de theologie, maar principieel is elke discipline in zichzelf al een voluit theologische bezigheid. Het voordeel van deze omschrijving is dat het gebruik van de adjectiva in de naam van de theologische disciplines gesynchroniseerd wordt. Zo wordt de term bijbelse theologie niet gebruikt in onderscheid met enige onbijbelse theologie, maar als aanduiding van een theologische bestudering van de theologie in of van de bijbel. Net zo staat systematische theologie niet tegenover onsystematische theologie, maar duidt het de theologische bestudering van de geloofssystemen (leerstellingen) aan. Het begrip praktisch in praktische theologie benoemt op dezelfde wijze het veld waarin het 'spreken over God' bestudeerd wordt.

Dit spreken van de eerste orde geldt als bron voor de theologie. De taak van theologen is dit spreken te registreren, systematiseren en in verbinding te brengen met hoe elders wordt gesproken over God, hetzij binnen dezelfde bron ('Schrift met Schrift vergelijken' dan wel het confronteren van verschillende systematisch-

is of zoekt te worden' gezocht wordt in de 'beheerste ironie' waar tussen de regels door inbreuk wordt gemaakt op 'de gevestigde orde van het weten'. Adriaanse, H.J., *Het specifieke theologische aan een Rijksuniversiteit*. Leiden 1979, p. 21.

³⁶ Adriaanse, H.J. e.a., a.w., p. 63

³⁷ Idem, p. 99.

theologische gezichtspunten of het bevorderen van de religieuze communicatie tussen personen of groepen zoals in het oecumenisch gesprek), hetzij met andere bronnen voor het spreken over God. Deze wetenschappelijke bestudering is een tweede orde discours: het spreken van de eerste orde wordt hernomen en doordacht. Uiteindelijk heeft de theologie echter meer te doen dan beschrijven en tot communicatie brengen. Theologie is evenzeer een normatieve wetenschap waarbij de adequaatheid of (meer nog) juistheid van het spreken over God ter discussie is. Dat betekent dat de theoloog er uiteindelijk en ten diepste niet aan ontkomt ook zelf te spreken over God (dat geldt des te meer wanneer de theoloog ook functioneert in de geloofsgemeenschap, bijvoorbeeld als predikant). Op dat moment echter wordt de theoloog tegelijk deelnemer aan het spreken van de eerste orde. Voor de theoloog ligt er dan ook een voortdurende uitdaging te werken aan een vruchtbare verbinding tussen zijn of haar eigen 'eerste orde spreken' en zijn of haar wetenschappelijk en vakmatig 'tweede orde spreken'.³⁸

Voor de praktische theologie gaat het dus om de systematische bestudering van en reflectie op het 'spreken over God' (in de breedste zin) zoals dat in de bronnen van de praxis te vinden is. Daarmee bedoel ik dat de (al dan niet religieuze) praxis van mensen en gemeenschappen de primaire locus of bron voor de theologiebeoefening vormt. Evenals de andere theologische disciplines heeft de praktische theologie eigensoortige bronnen die bestudeerd kunnen worden, en waarbij ook eigen (vooral sociaal-wetenschappelijke) hulpwetenschappen dienen.³⁹ De uitdaging voor de praktische theologie is om het spreken over God dat gevonden wordt in de geloofspraxis in theologische categorieën te beschrijven en te doordenken.⁴⁰ Het belang van die uitdaging wordt duidelijk wanneer in de debatten van het vakgebied enerzijds gevraagd wordt wat de praktische theologie als bestudering van de geloofspraxis heeft toe te voegen aan bijvoorbeeld de sociaal-wetenschappelijke bestudering van godsdienst,⁴¹ anderzijds hoe de praktische theologie als theologische wetenschap kan functioneren.⁴²

³⁸ Kuitert maakt met andere woorden een vergelijkbaar onderscheid als hij stelt dat de primaire taal van de godsdienst geloofstaal is, en dat we in de theologiebeoefening een meta-positie innemen. Hij stelt dan: "God talk" kan voor theologie doorgaan, wanneer aan bepaalde eisen van reflectie is voldaan.' Kuitert, H.M., *Filosofie van de theologie*. Baarn 1996, p. 12. Overigens zijn zowel Kuitert als Adriaanse e.a. bij uitstek sceptisch over de wetenschappelijkheid van de praktische theologie. Zie Kuitert, H.M., a.w. 1988, p. 25; Adriaanse, H.J. e.a., a.w. 1987, p. 89.

³⁹ Zie bijvoorbeeld Fowler, J.W., 'Practical theology and the shaping of Christian lives.' In: Browning, D.S. (ed.) *Practical theology*. New York 1983.

⁴⁰ Browning, D.S., *A Fundamental Practical Theology. Descriptive and Strategic Proposals*. Minneapolis 1991. Van der Laan is kritisch bij de implementatie van Browning's encyclopedische voorstel, omdat dat voor de praktische theologie een hernieuwd handelingswetenschappelijk accent zou opleveren, maar ziet wel ruimte voor een descriptieve theologie binnen de praktische theologie. Zie Van der Laan 1994, p. 23.

⁴¹ Zie de bijdrage van Jonkers in deze bundel.

⁴² Immink noemt als criteria dat een theoretisch kader ontworpen wordt 'waarin de wederkerige beweging tussen God en mensen verdisconteerd wordt. Theologisch wil dan onder andere zeggen: een kader waarin de aanspraken van de gemeente niet gereduceerd worden tot uitspraken over de mens.' Bij een inhoudelijk voorbeeld (onderzoek naar preken over de opstanding) zoekt Immink het theologische van de vraagstelling in de exegetische, hermeneutische en dogmatische theorievorming. Immink, F.G., a.w., p. 133-134.

DE LEEMTE VAN DE THEOLOGISCHE INTERPRETATIE

Op dit punt blijven de aanzetten die Van der Laan geeft begrijpelijkerwijs beperkt. In 1990 schrijft hij: ‘Met name bij de *theologische interpretatie* van de waargenomen werkelijkheid ontstond het besef een methodisch niemandsland te betreden, juist omdat de bestaande theologische concepten niet of onvoldoende berekend zijn op de werkelijkheid, die door ons waargenomen was.’ De gevolgde route in dat onderzoek wordt als volgt beschreven: ‘Op basis van het voorliggende materiaal heeft één der theologen [...] een eerste poging gedaan tot een theologische interpretatie [...] waarin elementen uit de theologische traditie nieuw gearticuleerd werden...’⁴³

De uitdrukking ‘methodisch niemandsland’ lijkt goed gekozen en tot op heden van toepassing te zijn. Dat mag blijken uit een doordenking van twee invloedrijke ontwerpen uit de Nederlandstalige praktische theologie van respectievelijk J.A. van der Ven (1990) en G. Heitink (1993). Van der Ven geldt daarbij ontegenzeggelijk als de praktisch-theoloog die het meest gedaan heeft aan de methodologische verdieping en aanscherping van de praktische theologie, in die mate dat de vakgroep in Nijmegen de naam ‘empirische theologie’ is gaan dragen.⁴⁴ Volgens Van der Ven dienen theologen zich sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden eigen te maken en in te zetten binnen een theologische vraagstelling. Wanneer het gaat om de vraag naar de theologische methode evalueert Heitink deze benadering ambivalent: ‘de kracht van dit onderzoek ligt in het operationaliseren van theologische concepten en in de empirische methodologie, die het een hoge wetenschappelijke status geven. [...] Bij delen van dit programma kan de vraag gesteld worden of we hier niet eerder met empirisch systematisch-theologisch onderzoek te doen hebben en in hoeverre dit onderzoek behalve zuivere kennis ook een bijdrage oplevert aan de vernieuwing van het handelen in termen van praxis 1’ (de bemiddeling van het christelijk geloof).⁴⁵ De kritische vragen lijken me terecht. Daarmee is strikt genomen geen waardeoordeel uitgesproken; in de stellingen bij het proefschrift van Van der Laan lezen we bijvoorbeeld ‘De dogmatiek en de ethiek zijn niet minder dan de praktische theologie aangewezen op empirisch onderzoek.’⁴⁶ Bezwaarlijker – althans voor de ontwikkeling van een praktische theologie die de geloofspraxis als uitgangspunt neemt – is echter dat de theologische categorieën waarmee Van der Ven c.s. het onderzoek structureren niet uit de geloofspraxis opkomen, maar uit de theologische traditie, in casu uit de dogmatiek. Datzelfde lijkt min of meer te gebeuren in de eerder gereleveerde opmerkingen van Van der Laan over de

⁴³ Laan, J.H. van der, a.w. 1990, p. 277 (curs. in origineel).

⁴⁴ Ven, J.A. van der, *Entwurf einer empirischen Theologie*. Kampen 1990.

⁴⁵ Heitink, G., a.w. 1993, 170, en uitgebreider in Heitink, G., ‘Ontwerp van een empirische theologie. Naar aanleiding van: J.A. van der Ven, *Entwurf einer empirischen Theologie*.’ *Praktische Theologie* 18/5, 1991, p. 525-538.

⁴⁶ Stelling 15 bij Laan, J.H. van der, a.w. 1989. Een voorbeeld uit eigen kring is de verschijning in 2001 van De Lange, F., Ganzevoort, R.R., Jonkers, J.B.G. & Werkman, L.A., *Profeten van de ronde tafel. Een onderzoek naar de kerk als morele gemeenschap*. Kampen. Het betreft hier een kwantitatief empirisch onderzoek naar ethische en ecclesiologische thema’s op het raakvlak van ethiek en praktische theologie.

methode van theologische interpretatie, al moet er daar bij gezegd worden dat de route van dat onderzoek veel meer inductief is, waardoor de geloofspraxis meer sturing aan het onderzoek geeft. Overigens kan men Van der Ven op dit punt makkelijk onrecht doen. In zijn schets van empirisch onderzoek ziet hij duidelijk plaats voor inductieve benaderingen, al benadrukt hij dat toetsing van de zo ontstane theorieën noodzakelijk is. Tot de inductieve fase rekent Van der Ven echter ook het ontwikkelen van een theoretisch kader dat vooral gevoed wordt door theologische (lees: bijbels- en systematisch-theologische) en andere wetenschappelijke literatuur.

Heitink ziet een belangrijke taak voor dergelijk empirisch onderzoek, maar dan slechts als onderdeel van de praktische theologie. Hij komt tot een beschrijving van drie cirkels die in hun onderlinge complementariteit gezamenlijk leiden tot adequate praktisch-theologische theorievorming en handelen. De relatieve ondergeschiktheid van het empirische perspectief blijkt wanneer hij schrijft: 'Binnen een theologische handelingstheorie heeft empirische toetsing [...] betrekking op hermeneutische en strategische theorievorming.'⁴⁷ En: 'Een praktische theologie, die werkelijk theologie wil zijn, kan niet volstaan met een empirische benadering, zoals die binnen de godsdienstwetenschappen gebruikelijk is. Zij heeft ook te maken met normatieve aanspraken, die in de christelijke geloofstraditie besloten liggen.'⁴⁸ De samenhang van de drie cirkels blijkt uit formuleringen als: 'Aan het hermeneutisch perspectief worden motivationele en inhoudelijke motieven ontleend die het strategisch en empirisch perspectief doortrekken. Omgekeerd heeft vanuit de aan de empirie opgedane ervaring terugkoppeling plaats naar het hermeneutisch perspectief.'⁴⁹ 'Bij het bepalen van doelstelling en inhouden (voor het strategisch handelen, RRG) wordt het hermeneutisch perspectief zichtbaar.'⁵⁰ Zonder de complementariteit van deze perspectief te ondermijnen krijgt het hermeneutisch perspectief bij Heitink dus een zekere voorrang, al is het maar omdat daar het theologisch accent het duidelijkst wordt: 'Het eigene van praktische theologie als wetenschap van het mediale handelen, is de verbinding van deze drie cirkels tot een eigen circulatiesysteem of "circuit" van theorievorming. De drie cirkels corresponderen met de verschillende doelstellingen van het vak: het interpreteren van menselijk handelen in het licht van de christelijke traditie (het hermeneutisch perspectief), het analyseren van het handelen ten aanzien van feitelijkheid en potentialiteit (het empirisch perspectief), het ontwikkelen van handelingsmodellen en –strategieën voor de verschillende handelingsvelden (het strategisch perspectief).'⁵¹ Kenmerkende zinnen zijn de volgende: 'Het verstaan van het Woord vraagt om een doordenken en verstaanbaar maken van dat Woord in de eigen tijd, langs de weg van de interpretatie, gericht op het tot verstaan komen van de mens in en vanuit zijn eigen ervaringswereld. Dit is geen eenrichtingsverkeer, want het

⁴⁷ Heitink, G., a.w. 1993, p. 212.

⁴⁸ Idem, p. 213.

⁴⁹ Idem, p. 225.

⁵⁰ Idem, p. 206.

⁵¹ Idem, p. 162.

verstaan op zijn beurt berust op de ervaring en vooringenomenheid van het subject, dat vanuit zijn ervaring het Woord tracht te verstaan, te interpreteren en door te geven.’⁵² ‘Centraal in een praktisch-theologische interpretatietheorie staat de vraag naar de bemiddeling tussen traditie en ervaring. Hoe kunnen de woorden vande Schrift, die heilzaam waren in de kontekst van toen, door mensen in de kontekst van vandaag als vertroostend en bevrijdend ervaren worden en dienen als inspiratiebron voor hun handelen?’⁵³ Dat werkt Heitink dan uit met een pneumatologische onderbouwing en een schets van theologische modellen die hem brengen tot een subject-gebaseerde, wederkerige en ideologiekritische hermeneutische cirkel.⁵⁴

Ontegenzeggelijk is Heitink’s model van groot belang voor het vakgebied, omdat het een integratief kader biedt waarin tal van praktisch-theologische benaderingen worden geplaatst in hun onderlinge samenhang. Tegelijk is het onbevredigend voor de vragen waarmee ik in dit artikel bezig ben. In de uitwerking wordt namelijk voor het strategische perspectief wel een theologische fundering gegeven, maar slechts een beperkte theologische lading. Het empirische perspectief is in dit opzicht nog schaarser bedeed. Dat leidt zelfs tot formuleringen waarin een tegenstelling is op te merken: ‘Men heeft immers altijd te maken met een theologische inhoud, die alleen langs hermeneutische weg kan worden verstaan en men wil die verbinden met de praxis van geloven en kerkzijn, die alleen langs empirische weg toegankelijk is.’⁵⁵ Maar dat impliceert dat de theologische inhoud niet uit de empirisch waarneembare praxis opkomt maar uit Schrift en traditie – ook als onderstreept wordt dat het verstaan van die inhoud altijd langs hermeneutische weg geschiedt. Zo dreigt de praxis alsnog uit het zicht te verdwijnen als locus en bron voor de theologiebeoefening.

DRIE FASEN

Ik richt mij in wat hier verder volgt op de vraag hoe we vanuit de praxis tot theologische theorievorming kunnen komen. De globale indeling in drie perspectieven of fasen van praktisch-theologische theorievorming lijkt daarbij zeer bruikbaar, al blijkt er tussen de verschillende auteurs geen consensus over de indeling. Firet sprak al in 1970 over drie noodzakelijke aspecten van de vorming tot (praktisch-)theoloog. Allereerst gaat het om *perceptie*, vervolgens om *theologische situatie-analyse*, en tenslotte om *methoden van overdracht*.⁵⁶ Van Kessel spreekt van het ‘ontwerpen van een bevrijdende praxis in een proces van *zien* (waarneming, ervaring en analyse), *oordelen* (evalueren op criteria) en *handelen* (ontwerpen en realiseren van projecten) en wel in een onderlinge wisselwerking volgens een

⁵² Idem, p. 115.

⁵³ Idem, p. 187.

⁵⁴ Idem, p. 190vv.

⁵⁵ Idem, p. 215.

⁵⁶ Firet, a.w. 1970, p. 341.

nieuw verhoudingsbeginsel van theorie en praxis.’⁵⁷ Bij Heitink zijn de zojuist genoemde drie perspectieven of cirkels verbonden met de werkwoorden *verklaren* (empirisch), *begrijpen* (hermeneutisch) en *veranderen* (strategisch). Browning spreekt van de fasen van *descriptive theology*, *systematic theology* en *strategic* [of: ‘fully’] *practical theology*, waarbij nog opgemerkt moet worden dat het hem om een encyclopedische vernieuwing van de gehele theologie te doen is en niet om een inleiding op het deelgebied van de praktische theologie. De complexiteit en mogelijk zelfs incompatibiliteit van deze indelingen wordt zichtbaar als Dingemans een *communis opinio* tracht te formuleren. Hij stelt dan dat de gangbare route van praktisch-theologisch onderzoek tegenwoordig er een is van beschrijving, evaluatie (en normatieve visie), verbeteringssuggesties voor de praxis. Het is de vraag of de onderzoekstraditie rond Van der Ven in dit schema past, maar in elk geval gaat het bij Heitink niet om een volgorde maar om complementaire bewegingen. Dingemans’ schema loopt spaak als hij Heitink’s ‘verklaren’ parallel stelt aan Van Kessel’s ‘oordelen’ en bij Browning het begrip ‘vision’ kiest.⁵⁸ Het lijkt juister als parallel van deze als normerend opgevatte fase Heitink’s term ‘begrijpen’ op te nemen, juist omdat die verwijst naar de hermeneutische cirkel en de daarin centraal staande relatie tot Schrift en traditie.

Nu is mijn doel in deze bladzijden beperkt. Ik tracht niet een overkoepelend schema te vinden voor de praktische theologie, maar een methodische aanzet te formuleren voor de theologische interpretatie vanuit de geloofspraxis. Voor dat doel is deze driedeling zinvol, al zal ik de grens tussen de drie fasen hier en daar anders leggen. Ik kies als aanduiding van de drie fasen de begrippen *beschrijven*, *duiden*, *handelen*. Het is niet mijn intentie die hier methodologisch diepgaand te doordenken, maar wel wil ik aan de hand van een korte schets bij elke fase de relatie tussen eerste en tweede orde spreken (geloofspraxis en wetenschappelijke theologie) en de relatie tussen de verschillende theologische disciplines omschrijven.

GELOOFSPRAXIS EN WETENSCHAPPELIJKE THEOLOGIE IN DE DRIE FASEN

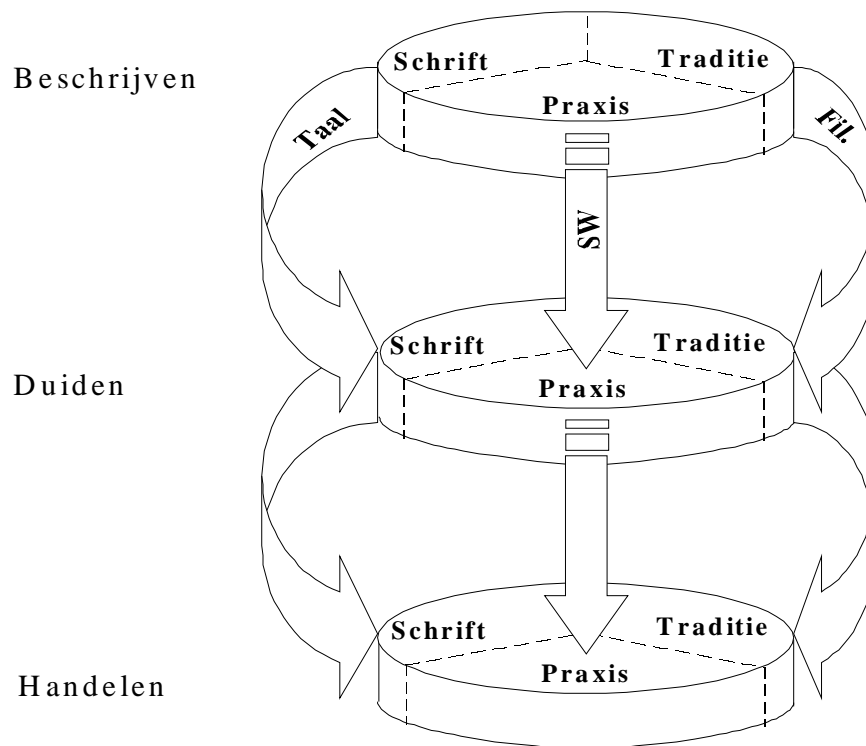
De werkelijkheid die in de theologie bestudeerd wordt is hierboven gekenmerkt als het spreken over God. Dat spreken over God heeft verschillende gestalten, waarvan er tenminste drie methodisch geheel eigensoortig en niet tot elkaar te herleiden zijn. In onderstaande figuur⁵⁹ zijn die drie gestalten aangeduid als *Schrift*, *Traditie*, *Praxis*. Bij ‘schrift’ gaat het om de tekstuele gestalte van het spreken over God, nader gepreciseerd als de teksten die in een religieuze traditie

⁵⁷ De formulering is te vinden bij Höfte, B.J.H.M., *Bekering en bevrijding. De betekenis van de Latijns-amerikaanse theologie van de bevrijding voor een praktisch-theologische basistheorie*. Hilversum 1990, 116v; (cursivering toegevoegd, RRG). Höfte baseert zich op een ongepubliceerde nota van Van Kessel, *Praktische theologie in de Nederlandse kerkgemeenschap*, z.j., p. 10. Zie ook: Kessel, R. van, *Zes keruiken water*. Hilversum 1989.

⁵⁸ Dingemans, G.D.J., *Manieren van doen. Inleiding tot de studie van de praktische theologie*. Kampen 1996, p. 63. Het begrip ‘vision’ is bij Browning één van de coördinaten die gebruikt worden voor een theologische beschrijving en normering van de situatie, zoals ook Dingemans meldt (p. 94).

⁵⁹ De figuur is ontstaan in een reeks gesprekken met onder andere Barbara Roukema-Koning. Zie ook haar bijdrage in deze bundel.

(in ons geval het christendom) als gezaghebbend of goddelijk worden beschouwd. Tracy spreekt hier van ‘klassiekers’ en stelt: ‘certain expressions of the human spirit so disclose a compelling truth about our lives, that we cannot deny them some kind of normative status.’⁶⁰ Voor het christelijk geloof ziet Tracy dé klassieker in het gebeuren en de persoon van Jezus Christus en in het getuigenis van de bijbel. Bij ‘traditie’ gaat het om de conceptuele of leerstellige gestalte van het spreken over God, zoals die bestudeerd wordt in de dogmatiek. Bij ‘praxis’ tenslotte gaat het om de concrete expressie bij individuen en groepen. Met deze drie gestalten corresponderen drie basale perspectieven of theologische disciplines: de bijbelvakken met een vooral literaire benadering, de systematische theologie met een vooral filosofische benadering, en de praktische theologie met een vooral sociaalwetenschappelijke benadering. In gangbare encyclopedische indelingen wordt daar nog de historische theologie aan toegevoegd, maar die lijkt principieel gesproken eerder een dimensie van de hier genoemde benaderingen (bijvoorbeeld in onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis en de Wirkungsgeschiede van teksten, de theologiegeschiedenis en de historische ontwikkeling van de geloofspraxis).

⁶⁰ Tracy, D., *The analogical imagination*, New York 1981.

Beschrijven

In de figuur wordt duidelijk dat deze drie gestalten wel te onderscheiden zijn, maar niet van elkaar losgemaakt kunnen worden. Wie bijvoorbeeld de praxis van een geloofsgemeenschap bestudeert komt daarin ook Schrift en Traditie tegen, net zo goed als men in onderzoek naar het gedachtegoed van – zeg eens – Noordmants ook Praxis (zijn leven) en Schrift tegenkomt. Bij het lezen van de Schrift tenslotte zijn Praxis en Traditie aanwezig zowel in de toenmalige achtergrond van de teksten als in het huidige verstaan van de lezer.

Zo vragen de drie gestalten elk om eigen ingangen en perspectieven, waarbij ook verschillende aanpalende wetenschapsgebieden noodzakelijk zijn. In de fase van het beschrijven van het ‘spreken over God’ zal de wetenschappelijk theoloog dan ook methodisch gezien steeds twee taalvelden of vertogen te verbinden hebben. De exegeet houdt zich bezig met de literaire gestalte en met de theologische inhoud; de praktisch-theoloog met de sociale of psychische gestalte en de aard of inhoud van het spreken over God. De theologische aard of inhoud is bij elk van deze gestalten te benoemen als het gebeuren tussen God en mens.

Voor de praktische theologie (maar *mutatis mutandis* geldt het evenzeer voor de andere theologische disciplines) is er ook in deze beschrijvende fase een intensieve relatie tussen het eerste orde spreken van de geloofspraxis en het tweede orde spreken van de wetenschappelijke theologie. Het wetenschappelijk beschrijven is er op gericht zo nauwgezet mogelijk weer te geven en te analyseren hoe het spreken over God gestalte krijgt in de geloofspraxis. Voor die beschrijving worden sociaalwetenschappelijke en theologische categorieën gebruikt die primair aan de praxis ontspringen. De relatie met de eerste orde komt daarin uit, dat ook personen en groepen zelf hun praxis beschrijven en doordenken. In de mate dat zij daarbij ook categorieën gebruiken uit de twee andere gestalten van het spreken over God (Schrift en Traditie) zal de praktisch-theoloog deze benutten voor de theologische beschrijving. De primaire opgave voor de praktisch-theoloog in de beschrijvende fase is het natuurgetrouw en gesystemiseerd weergeven van deze theologische zelfbeschrijving van actoren uit de praxis.

Duiden

Met deze tweede orde beschrijving of analyse van het spreken over God in de geloofspraxis is de taak van de praktisch-theoloog niet volbracht. Niet alle spreken over God is even adequaat of heilzaam. In de fase van het duiden komen de normatieve vragen aan de orde die cirkelen rond begrippen als waarheid, juistheid, schoonheid en waarachtigheid. Opnieuw hebben we te maken met de interactie van de drie gestalten van het spreken van God. Bij alle drie vindt een dergelijke theologische duiding of normatieve evaluatie plaats. Niet elke interpretatie van schriftteksten, niet elke leerstellige gedachtevorming, niet elke praxis is even goed en heilzaam.

In deze fase van het duiden en de daarbij behorende normatieve evaluatie vinden we dezelfde drie interactiepatronen als in de fase van het beschrijven. Allereerst is er de interactie tussen de drie gestalten. Op het niveau van de geloofspraxis

gebeurt dit als bijvoorbeeld een geloofsgemeenschap normatieve keuzes maakt voor een bepaalde vorm van gemeente-zijn en daarbij gegevens uit de ervaring, de Schrift en de dogmatische traditie op elkaar betreft. Op het niveau van de wetenschappelijke theologie gebeurt dit in het interdisciplinaire gesprek.

Een tweede interactiepatroon vinden we als de praktisch-theoloog zich verstaat met theologische en sociaal-wetenschappelijke inzichten. In beide treffen we immers naast beschrijvende ook normerende benaderingen aan. Zo zal bij de praktisch-theologische evaluatie van vormen van gemeente-zijn gerekend worden met wat volgens sociologen gezonde en mogelijke dan wel ongezonde of onmogelijke gemeenschapsvormen zijn. Op het individuele niveau zal de praktisch-theoloog bijvoorbeeld rekenen met psychologische inzichten met betrekking tot geestelijke gezondheid en ook daarin normatieve inzichten vinden. Tegelijk zal ook de inhoudelijk theologische evaluatie plaatsvinden gericht op de vraag of een bepaalde wijze van spreken over God juist is en het gebeuren tussen God en mensen ontsluit of belemmert.

Een derde interactiepatroon vinden we in de relatie tussen geloofspraxis en wetenschappelijke theologie. De norm of het ideaal waarmee de beschreven praxis wordt geëvalueerd en waarmee het handelen wordt gestuurd, wordt niet buiten de geloofspraxis bepaald. De praktisch theoloog is in voortdurende interactie met de direct betrokkenen in een concrete situatie. In die interactie wordt de geloofspraxis niet alleen beschreven en geanalyseerd, maar ook geduid en gewaardeerd waarbij schrift, traditie, cultuur en samenleving in de relatie meekomen en de interactie leidt tot een normstellende interpretatie. Dat wil zeggen dat het bepalen van normen en idealen voor de geloofspraxis in diezelfde geloofspraxis plaats vindt. Immers, de bestaande geloofspraxis heeft - ook los van de praktische theologie - een eigen toegang tot ervaring, schrift en traditie die voor de betrokkenen normstellend zijn. Andersom heeft de praktische theologie - los van de geloofspraxis - geen mogelijkheden te komen tot een interpretatie van die geloofsbronnen die voor de geloofspraxis normatief zou moeten zijn.

Zo wordt voorkomen dat de praktisch theoloog zichzelf gaat verstaan als verantwoordelijk voor de normering of als daartoe beter geëquipeerd dan de geloofsgemeenschap of personen in de geloofspraxis. De wetenschappelijke praktische theologie is en blijft een tweede orde spreken. Dat degradeert de praktisch theoloog niet tot neutrale of objectief gedistantieerde toeschouwer. Zij of hij brengt in de bestudering en reflectie ook een eigen visie, belang en beleving mee. Ook de praktisch theoloog zal als (gelovig) subject deel uitmaken van de interactie met de geloofspraxis – en daarmee ook heen en weer bewegen tussen eerste en tweede orde. In die interactie kan de praktisch theoloog ook de positie van kritisch tegenover innemen. Vanuit de driedelige interactie met andere theologische disciplines, met sociaal-wetenschappelijke inzichten en met de betrokkenen in de geloofspraxis zal de praktisch-theoloog ook kritisch de conversatie aangaan. Waar het mij om gaat is het benadrukken van een principiële voorrang voor de geloofspraxis van het gelovig subject en een maximale helderheid over de positie die de praktisch theoloog in de interactie kiest.

Overigens impliceert deze visie op de rol en taak van de praktisch theoloog een aantal fundamentele normen en waarden die voorafgaan aan de interactie. Zo wordt hermeneutisch prioriteit gegeven aan mensen boven teksten, aan ontmoeting boven waarheid, enzovoorts. Bovendien wordt het uitgangspunt genomen in het recht van mensen auteur van hun eigen verhaal te zijn. Dat suggereert een vergaand relativisme, maar impliceert tegelijk dat de praktisch theoloog zich dient te verzetten tegen alles wat dat auteursrecht weerstaat. Het beschrijven en valideren van bronnen in de praxis heeft dan ook van meet aan een normatieve dimensie.

Handelen

In de derde fase van de praktisch-theologische theorievorming is het handelen aan de orde. Ook dat onderscheidt zich niet van de andere theologische disciplines, die immers met het beschikbaar stellen van hun inzichten ook zelf nieuwe bijdragen leveren aan respectievelijk het Schriftverstaan en het conceptueel doordenken van het christelijk geloof. Ook hier is de interactie op het niveau van de geloofspraxis waar te nemen, wellicht het meest concreet in de wijze waarop predikanten worden gevormd door theologische inzichten en de manier waarop zij dit doorvertalen in bijvoorbeeld de prediking.

Voor de praktische theologie is deze derde fase sterk beïnvloed door het handelingswetenschappelijk model dat sinds de jaren zeventig dominant is geworden. Met dat perspectief werd een directe verbinding gelegd tussen kennis en theorie enerzijds en strategisch handelen anderzijds. Het gaat dan om de analyse van de bestaande praxis en het ontwikkelen van een nieuwe praxis. Ik heb eerder al gememoreerd dat Van der Laan het handelingswetenschappelijk perspectief niet afwijst, maar wel bezwaar heeft tegen de exclusiviteit daarvan.⁶¹ Een deel van dat bezwaar is ondervangen in de wijze waarop het handelen hier als één van de fasen wordt beschreven, maar daarmee moet ook de invulling van het handelingsconcept worden geherdefinieerd.

Het is behulpzaam daarbij de kritiek op het handelingswetenschappelijk perspectief als inzet te nemen. Failing en Heimbrock zien als risico dat de gerichtheid op sociale handelingen het zicht op het handelen Gods inperkt.⁶² Tegen dit bezwaar opponeert Heitink met enig recht, omdat in zijn sterk handelingswetenschappelijke benadering juist het bemiddelend handelen – en dus het handelen van God (preciezer: de Heilige Geest) – centraal staat.⁶³ Het probleem daarbij is echter dat een definitie van bemiddeling los van deze theologische interpretatie ontbreekt. Daardoor dreigt een cirkelredenering: sociale handelingen zijn bemiddelend als God handelt, en dat doet Hij als er bemiddeling is. In de tweede plaats draagt volgens Failing en Heimbrock de gerichtheid op

⁶¹ Van der Laan, J.H., a.w. 1994, p. 13,15.

⁶² Failing, W.-E. & Heimbrock, H.-G., *Gelebte Religion wahrnehmen*, Stuttgart 1998; zie ook Immink, F.G., a.w. 2001, p. 131.

⁶³ Heitink, G., a.w. 1993, p. 164; Heitink, G., 'Ontwikkelingen in de praktische theologie (7). Een kroniek.' *Praktische Theologie* 25/5, 1998, p. 553-554.

verandering in zich dat de menselijke werkelijkheid als maakbaar wordt gezien, waarbij rationaliteit en functionaliteit centrale criteria worden. Dat beperkt het zicht op alledaagse religieuze ervaring. Van der Laan stelt precies in dat kader dat de wending naar het subject meebrengt dat praktische theologie niet alleen een handelingswetenschap is of kan zijn, maar vooral ook een theologische duidingswetenschap.⁶⁴ In de derde plaats wordt het handelen om pragmatische redenen vaak beperkt tot kerkelijk of ambtelijk handelen.⁶⁵

Verdiscontering van deze bezwaren leidt niet per definitie tot een afwijzing van het hermeneutisch georiënteerde handelingsperspectief. Wel is een herdefinitie nodig waarbij – net zoals bij het beschrijven en duiden – de interactie van de eerste en de tweede orde, van geloofspraxis en wetenschappelijke theologie, recht wordt gedaan.

Dat betekent dat ook bij het handelen de geloofspraxis als primair wordt gezien. Strategisch handelen is niet beperkt tot de pastor en hoeft evenmin door de praktisch theoloog te worden ingevoerd. In de praxis van gelovige subjecten en gemeenschappen is al sprake van intentioneel en strategisch handelen gericht op een verandering van die praxis. Het strategisch handelen door de pastor is dan ook niet het begin van de verandering van de praxis. Het gaat bij het handelingsperspectief primair om de bestudering van en reflectie op de veranderingen die reeds in de praxis gaande zijn, of die door betrokkenen in die praxis gewenst worden. De praktisch-theoloog stelt zijn of haar expertise op kritisch-solidaire wijze ter beschikking van de actoren in de geloofspraxis. Voor zover van bemiddelend handelen gesproken wordt, wordt dit in eerste instantie gezocht bij de participanten in de geloofspraxis en hun ervaring. Het pastoraal handelen is daaraan ondergeschikt en dienend daarop gericht. Het pastoraal handelen mag niet worden gelijkgesteld met bemiddelend handelen. Aarzeling is dan ook op zijn plaats wanneer Heitink schrijft: 'Praktische theologie houdt zich bezig met de vraag hoe deze processen (bemiddeling en communicatie, RRG) zo kunnen verlopen en hoe deze structuren zodanig kunnen worden ingericht, dat werkelijk van overdracht van de christelijke traditie sprake is'. En: 'Dit communicatieve handelen (in dienst van het evangelie, RRG) vormt de basis voor vormen van bemiddeling, verstaan als *strategisch* (cursief in origineel, RRG) handelen, die willen bevorderen dat de werkelijkheid meer gaat beantwoorden aan het perspectief dat ons in het geloof en in de hoop op de komst van het Rijk Gods geschonken is.'⁶⁶ Nu denkt Heitink bij bemiddeling ook aan wederkerigheid en wijst hij 'elke bevoogdende en betuttelende vorm van bemiddeling' af.⁶⁷ Toch krijgt door de invulling de term bemiddeling te zeer de klank van het overdragen in een subject-object relatie, en wordt te weinig

⁶⁴ Van der Laan, J.H., a.w. 1994, p. 20.

⁶⁵ Heitink, G., a.w.1993, p. 123vv; Van der Laan, J.H., a.w. 1979; Van der Laan, J.H., a.w. 1990, p. 270.

⁶⁶ Heitink, G., a.w. 1993, 1993, p. 20,153. Het bevreemdt in dit licht niet dat in zijn boek *Pastorale zorg* (Kampen 1998) de onderlinge pastorale zorg wel als basis genoemd wordt maar nergens wordt uitgewerkt.

⁶⁷ Idem, p. 164.

verdisconteerd dat het christelijk geloof reeds in de praxis van gelovige subjecten aanwezig is.

In de fase van het handelen zal zo opnieuw de interactie met de veranderende en handelende geloofspraxis een centrale rol spelen in de beoefening van de praktische theologie. Alleen daarom al is het de vraag of bij het vakgebied van de praktische theologie werkelijk onderscheid gemaakt kan worden tussen wetenschappelijke, beroepsgerichte en populaire publicaties. Als dit onderscheid al nodig is voor de wetenschappelijke beoordeling, het is voor de ontwikkeling van de praktische theologie als wetenschap van de geloofspraxis evenzeer een risico.

SPREKEN OF ZWIJGEN OVER GOD?

Tot slot van mijn bijdrage wil ik nogmaals ingaan op het gegeven dat Van der Laan zo terughoudend is in het spreken over Gods handelen. Uiteindelijk komt hij niet verder dan het aanduiden van enkele sporen van Gods handelen en het doordenken van menselijk handelen in relatie tot en met het oog op God. De radicaliteit van dit zwijgen over God wordt des te duidelijker wanneer we denken aan de discussies over de vraag hoe God spreekt in de prediking, hoe Hij handelt in ons handelen, enzovoorts.

Ik moet zeggen dat ik bijzonder gecharmeerd ben van deze terughoudendheid. Het lijkt mij voor de gehele theologie, maar zeker voor de praktische theologie van het grootste belang om zo lang mogelijk te zwijgen wanneer gevraagd wordt hoe God spreekt en handelt. Omwille van de geloofspraxis, omwille van een methodisch zuiver en transparant discours, maar ten diepste ook omwille van het geheim van God zelf. De praktisch theoloog heeft, als spreker van de tweede orde, geen mogelijkheden om te bepalen waar God wel of niet spreekt, wel of niet handelt.

Dat roept de vraag op of de basale formulering die ik in dit artikel heb uitgewerkt – spreken over God – wel adequaat is als aanduiding voor de (praktische) theologie, als het immers de taak van theologen is daar zo lang mogelijk over te zwijgen. Om niet opnieuw in een veelheid van woorden te vervallen wil ik daar slechts twee opmerkingen over maken, vanuit de overtuiging dat de praktisch theoloog inderdaad dient te zwijgen over wat verborgen is, maar tegelijkertijd dient te verhelderen waarom hij of zij zwijgt.

In de eerste plaats betekent de voortdurende interactie met het eerste orde spreken van de geloofspraxis, en het veelvuldig participeren aan die geloofspraxis (bijvoorbeeld als pastor of voorganger), dat de praktisch-theoloog als deelnemer ook zelf spreekt over God. Binnen de praktische theologie is zo sprake van een blijvend heen en weer gaan tussen eerste en tweede orde spreken, tussen deelnemen en toeschouwen. Voor de zuiverheid van deze beweging is het van het grootste belang dat de praktisch theoloog steeds beseft in welk discours hij of zij actief is.

In de tweede plaats dient de praktische theologie als bestudering van het gebeuren tussen God en mens ontzag te houden voor het heilige. De praktisch-theoloog onderzoekt en doordenkt hoe mensen spreken over God in antwoord op hoe zij door God aangesproken zijn. Dat aangesproken zijn en het successievelijk spreken over en tot God, zoals het in de geloofspraxis gestalte krijgt, is het wezenlijke object van de praktische theologie. Waar dat aangesproken worden gestalte krijgt, bevinden we ons op heilige grond. Daarom dient de praktische theologie te zwijgen over het spreken van God zelf. Van dat zwijgen heeft Van der Laan een inspirerend voorbeeld gegeven.